

Bursa İlinde Sözleşmeli Olarak Yapılan Sanayi Tipi Domates Yetiştiriciliğinde Üretim ve Pazarlama Sorunları

Bahattin ÇETİN*

ÖZET

Bu araştırmada 1990-1991 üretim döneminde tesadüfî örnekleme yöntemi ile belirlenen 67 tarım işletmesinden elde edilen verilerden hareketle, Bursa ilinde yoğun olarak üretimi yapılan sanayi tipi domatesin birim maliyetinin hesaplanması yanısıra, üretilen ürünün pazarlanması aşamasında ortaya çıkan problemlerin ele alınması amaçlanmıştır.

İşletmeler ortalaması değerleri itibariyle sanayi tipi domates yetiştiriciliğinde 99.24 saat insan işgücü, 2.55 saat makina çekigücü kullanıldığı saptanmıştır.

İncelenen işletmelerde işletmeler ortalaması değerlerine göre dekar başına 4748 kg ürün elde edildiği ve bir kg sanayi tipi domates maliyetinin 227.26 TL. olduğu belirlenmiştir. Üretim masrafları içerisinde en önemli payı % 34.12'lik payı ile insan işgücü masrafları almakta, onu % 28.67'lik payı ile tarla kirası masrafları takip etmektedir.

Alıcı kuruluşların yaptıkları sözleşmeye uymamaları nedeniyle son beş yıllık üretim dönemlerinde çiftçi eline geçen kâr marjlarının reel olarak giderek azaldığı saptanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sanayi Tipi Domates, Ürün Maliyeti, Sözleşmeli Tarım, Pazarlama.

* Yard. Doç. Dr.; U.Ü. Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü.

SUMMARY

Production and Marketing Problems in the Contract Tomatoes Growing for Industry in the Bursa Province

The main aims of study were to determine the production costs, marketing structure and problems of tomatoes produced for industry in the Bursa Province, based on the data collected from 67 sample farms in 1991.

It was determined that 99.24 h. man power and 2.55 h. machine power were used as an average of all farms.

The production amount per decare were calculated as 4748 kg/da an average of all farms. According to this figures production cost per kg. tomatoes was determined as 227.26 TL. for the period of 1990-1991. Labor cost had the biggest share in the production cost with 34.12 % while land rent was in the second order with its 28.67 % share.

In the present time period, real value of the profit margin for the producers has been decreasing because of the breaking of contract rules by the customers.

Key words: Field tomatoes, Product Cost, Contract Farming, Marketing.

GİRİŞ

Günümüzde domates tüm dünya ülkelerince en çok üretilen ve tüketilen sebzelerin başında gelmekte ve 1987 yılı verilerine göre dünya toplam domates ekiliş alanı ve üretimi sırasıyla 2.7 milyon hektar ve 61 milyon ton değerlerine ulaşmaktadır (Anonymous, 1987).

Dünyadaki bu önemine benzer şekilde Türkiye'de de domates üretimi buğday, şekerpancarı ve arpadan sonra tarımı en fazla yapılan ürün durumunda olup dünya domates ekim alanları ve üretimi içerisinde sırasıyla almış olduğu % 5.12 ve % 8.15'lik payları ile de ayrı bir yere sahip bulunmaktadır.

Nitekim, yaklaşık olarak 6 milyon tonluk üretimi ile (Anonymous, 1989), ilk beş üretici ülke arasında yer alan ülkemiz A.B.D., B.D.T., Çin ve İtalya gibi ülkelerin ardından beşinci sırada yer almaktadır.

Öte yandan domates ürünlerinden özellikle domates salçası üretimi ve dışsatımı bakımlarından ülkemizin dünya salça üretimi ve dışsatımı içerisindeki payları sırasıyla % 5.87 ve % 16.23 gibi önemli değerlere karşılık gelmekte ve gerçekleştirilen salça ve diğer domates ürünleri dışsatım değerleri ise son beş yıllık ortalamalara göre 70 milyon dolar düzeylerinde bulunmaktadır.

Türkiye için üretim, tüketim ve dış ticaret yönlerinden bu derecede ekonomik ağırlığı bulunan bu ürünün yetiştirici düzeyinden başlayarak, işlenmesi, tüketimi ve pazarlanması aşamalarında bir dizi problem bulunmaktadır. Bu nedenlerle ülkemiz domates üretiminin yaklaşık dörtte birinin elde edildiği, sanayi tipi domates işleyen tesislerin % 65.6'sının ve tesis kapasitesinin % 78.7'sinin bulunduğu Marmara Bölgesinde, tek başına bölge domates üretiminin % 80'ini sağlayan Bursa ili (Anonymous, 1990)'nda sözleşmeli olarak sanayi tipi domates yetiştiren işletmeler ele alınarak bunların üretim ve üretim sonrasında karşılaştıkları sorunların incelenmesi ve bunlara çözüm önerilerinin getirilmesi çalışmanın amacını oluşturmıştır.

MATERYAL VE METOD

Araştırma materyalinin önemli bir bölümünü doğrudan sanayi tipi domates yetiştiriciliği yapan işletmelerden anket yolu ile toplanan bilgiler oluşturmuş, bu bilgilere ilave olarak çeşitli çalışmalarla ortaya konulmuş bulgular ile istatistikî verilerden de yararlanılmıştır.

Çalışmada araştırma alanı olarak ele alınan Bursa ilinde sanayi tipi domates yetiştiriciliği ve sanayi tipi domatesi işleyen tesislerin yoğunluğu bakımından büyük ağırlığa sahip üç ilçede (Karacabey, M. Kemalpaşa, Yenişehir) bünyesinde sanayi tipi domates yetiştiriciliğine yer veren tarım işletmelerini doğal, ekonomik ve tarım tekniği yönlerinden temsil edebilecek 67 işletme tesadüfî örnekleme yöntemine göre seçilirken, ürünü işleyen beş fabrika ise gayeli olarak ele alınmıştır. Çalışma esas itibarıyla 1990-1991 üretim dönemini kapsamaktaysa da farklı yıllarda yine araştırma alanında yapılmış çalışmalar (Çetin, 1987-Çetin, 1990-Yücel ve Ergün, 1991) ve alandan geçmiş yıllara ilişkin olarak toplanan verilerde dikkate alınarak özellikle sanayi tipi domatesi üreten işletmeler ile domatesi işleyen tesisler arasında yapılagelen sözleşmeli tarım biçiminin bu taraflara sağladığı yararlar ile ortaya çıkan sakıncalar da tartışılmaya çalışılmıştır.

ARAŞTIRMA SONUÇLARI VE TARTIŞMA

İncelenen işletmelerden elde edilen bulgulara göre ortalama işletme büyüklüğünün 71.2 da ve parsel sayısının 6.7 civarında olduğu anlaşılmıştır. İşletmelerde ürün deseni içerisinde en büyük yeri tahıl grubu bitkilerin aldığı (% 34.6) onu % 25.6'lık payı ile sanayi tipi domatesin ve % 18.7'lik payı ile sebze grubu bitkilerin izlediği saptanmıştır. Ele alınan işletmelerde ortalama verim 4748 kg/da olarak belirlenmiştir.

Araştırma bulgularına göre, sanayi tipi domatesi yetiştiriciliğinin fide yoluyla yapıldığı, sulama işleminin ortalama olarak 4-5 kez gerçekleştirilebildiği ve kimyasal gübre ile mücadele ilacı gibi girdilerin yoğun olarak kullanıldığı bir üre-

tim teknolojisi uygulama ortamında işletmeler ortalaması değerleri itibariyle bir dekar sanayi tipi domates üretimi için 99.24 saat insan işgücü, 2.55 saat makina çekigücü kullanıldığı saptanmıştır.

Üretimle ilgili çeşitli işlem gruplarının toplam insan işgücü ile makina çekigücü içerisinde aldıkları değerler ile kullanılan materyallere ilişkin fiziki değerler Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo: 1
Sanayi Tipi Domates Üretim Masrafları (Fiziki Değerler)

Üretim İşlemleri ve Sayısı	İşlem Tarihi	Sarfedilen İşgücü ve Çekigücü		Üretim İşleminde Kullanılan Ekipman
		İnsan Saat	Makina Saat	
TOPRAK İŞLEME				
1. Sürüm (1)	Eylül - Ekim	0.56	0.56	2'li - 3'lü pulluk
2. Sürüm (1)	Şubat - Mart	0.37	0.37	3'lü pulluk
3. Sürüm (1)	Mart - Nisan	0.20	0.20	Kült - Kazayağı
4. Sürüm (2)	Nisan	0.32	0.32	Diskaro - Tırmık
EKİM	Nisan	5.62	-	Elle
BAKIM				
Gübreleme (2)	Nisan - Haziran	0.49	0.25	Elle ve güb. dağıt.
İlaçlama (2)	Mayıs - Haziran	0.58	0.29	Sırt pulverizatörü
Sulama (5)	Nisan - Eylül	5.81	-	Elle
Seyreltme ve				
Yeniden dikim (1)	Nisan	7.52	-	Elle
Ara Sürüm	Mayıs - Temmuz	0.56	0.56	Kült - Kazayağı
HASAT (3)	Ağustos - Eylül	77.21	-	Elle
MATERYAL				
Fide		2250 Adet/da		
Gübre		N:52 kg/da		
		Kompoze: 36 kg/da		
İlaç		175 gr/da		
T O P L A M		99.24	2.55	
Tarla kirası				
Masraflar Toplamı				
Genel İda. Gid. (% 3)				
Faiz Masr. (% 17)				
Masr. Genel Toplamı				
Dekara Verim (Kg)				
1 kg Ürün Maliyeti				

Üretimde sarfedilen toplam insan işgücü içerisinde en büyük payı % 77.80'lik değeri ile hasat işlemi almakta, onu % 15.07'lik payı ile bakım işlemlerine harcanan işgücü izlemektedir. Gerçekte araştırma alanında mekanizasyon düzeyi oldukça gelişmiş durumda bulunmasına rağmen hasat, bakım ve ekim gibi yoğun işgücü isteğinin bulunduğu işlem gruplarında tarımsal mekanizasyon hemen hiç uygulanamamakta ve bu nedenle sözkonusu işlemler için ilgili dönemlerde önemli insan işgücü talebi ortaya çıkmaktadır (Tekeli ve Ergün, 1983 - Sermenli, 1985 - Çetin, 1987 - Çetin, 1990). Sözü edilen işlem gruplarında belirli düzeylerde mekanizasyona gidilmesi yoluyla birim maliyetlerde düşüşler elde edilebilmesi mümkündür.

Üretim için harcanan çekigücü içerisinde % 56.86'lık payı ile toprak işleme faaliyetleri en büyük yeri almakta olup bir dekar sanayi tipi domates yetiştiriciliği için 2.55 saat makina çekigücüne gereksinim duyulmaktadır.

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, üretim masrafları unsurlarının toplam üretim masrafları içerisinde aldıkları paylar Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo: 2
Masraf Unsurlarının Toplam Üretim Masrafları İçerisindeki Payları

Masraf Unsurları	Toplam Üretim Masrafları İçerisindeki Payları (%)
- Tarla Kirası	28.67
- Makina Ücretleri	6.27
- İnsan İşgücü Ücretleri	34.12
- Materyal Masrafları	14.15
- M. Faizi ve Genel İda. Gid.	16.79
T O P L A M	100.00

Tablodan izlenebileceği gibi sanayi tipi domates yetiştiriciliğinde toplam üretim masrafları içerisinde en önemli payı % 34.12'lik payı ile insan işgücü masrafları oluşturmakta, onu % 28.67'lik payı ile tarla kirası masrafları takip etmektedir.

İnceleme konusu olan ürüne ait yan ürün bulunmadığından Tablo 1'de verilen fiziksel masrafların parasal olarak değerlendirilmesi ile bulunan değere tarla kirasının eklenmesiyle bulunacak masraflar toplamı üzerinden hesaplanacak genel idare ve faiz giderlerinin masraflar toplamına eklenmesi ile maliyete esas olacak toplam üretim masrafları elde edilir. Bu değer elde edilen ürün miktarına bölünerek farklı yıllar için bir kg sanayi tipi domatesin maliyeti hesaplanmaktadır. İşletmeler ortalaması değerlerine göre izlenen yıllar itibarıyla birim ürün

maliyetleri, sözleşme fiyatları ve çiftçi eline geçen ortalama fiyatlar Tablo 3'de özetlenmiştir.

Tablo: 3
Sanayi Tipi Domatesin Son Beş Yıllık Ortalama
Birim Maliyeti, Sözleşme Fiyatı ve Çiftçi Eline Geçen Ortalama Fiyat

Yıllar	Maliyet (TL/kg)	Sözleşme Fiyatı (TL/kg)	Çiftçi Eline Geçen Ortalama Fiyat (TL/kg)	Fark (TL/kg)
1987	23.04	35.00	25.16	2.12
1988	35.79	50.00	41.78	5.99
1989	78.86	90.00	81.25	2.39
1990	156.28	175.00	162.43	6.15
1991	227.26	250.00	231.17	3.91

Tablo 3'den görülebileceği gibi son beş yıllık dönemde sanayi tipi domatesi işleyen tesislerce sözleşme dönemlerinde verileceği duyurulan sözleşme fiyatlarına hiçbir yılda ulaşamama söz konusudur. Tabloda verilen değerlere göre domates maliyet fiyatları ile çiftçi eline geçen ortalama birim fiyatlar arasında ise yıllar itibarıyla 2.12-6.15 TL. arasında değişen farklar gözükmemektedir. Bu farklar pozitif olmasına karşın çiftçi maliyet fiyatlarının üzerine konulacak belirli bir kâr yüzdesi (% 25) sonucu ortaya çıkacak değerler çiftçi eline geçen ortalama fiyatları her zaman geçmektedir. Bu durumda üreticilerin kâr edemedikleri sadece işgüçlerini bu üretim faaliyeti ile değerlendirdiklerinden söz edilebilir.

Öte yandan üreticilerin eline eski yıllara nazaran mutlak olarak daha fazla para geçmekte ise de üretici maliyet fiyatları ile çiftçi eline geçen fiyatlar arasındaki gelir farklarının giderek azaldığı da gözlenmektedir.

Nitekim, 1987 yılında söz konusu gelir farkı değerinin maliyete oranı % 9.2 iken (Çetin, 1990) bu oran 1991 yılı için % 1.7'ye gerilemiş, diğer bir deyişle üreticinin ürün maliyet fiyatının üzerinde elde edebildiği gelir farkının da reel olarak geçmiş yıllara göre azaldığı anlaşılmıştır.

Domates üreticileri açısından ortaya çıkan bu olumsuz durum büyük ölçüde domatesi işleyen ve onu üreten işletmeler arasında uygulanmakta olan sözleşmeli tarım biçiminin gerekli şekilde uygulanamamasından ortaya çıkmakta ve yıllardır üreticilerin önemli bir bölümü tarafından şikayet konusu yapılmaktadır.

Gerçekten de sanayi tipi domates üretiminde yaygın olan sözleşmeli tarıma ilişkin sözleşme şartları işleme tesislerince çiftçilere bildirilmekte ve anlaşma ekim alanı veya üretim miktarı dikkate alınarak üreticiden fabrikalara direkt satış şeklinde yapılmaktadır. Üretici örgütlerinin bulunmaması veya etkin-

liğinin olmaması nedeniyle ürünü alan fabrikalar karşısında toplu pazarlık gücünden yoksun kalan üreticiler çoğu kere tek başlarına ve tek yanlı sözleşmeler yapma durumunda kalmakta ve birçok olumsuzluklarla yüzyüze gelmektedir.

Domatesi işleyen tesisler tarafından gelen en büyük şikayet ise sözleşme yapan üreticilerden bazılarının ürün teslim zamanında taahhüt ettiklerinin çok altında ürünü fabrikalara getirdikleri şeklindedir. Bu durum da doğal olarak işleme tesislerinin kapasitelerini gereği gibi kullanamama, maliyetlerin yükselmesi ve pazara istikrarlı olarak mal verememe gibi birçok sorunla karşı karşıya getirmektedir.

Üretiminin büyük bir kısmı dış pazarlarda önemli bir yer tutmaya başlayan ve son beş yıldır, yaklaşık 70 milyon dolar düzeyinde dışsatım yapılabildiğimiz sanayi tipi domates ürünleri üretimimizin ve dışsatımımızın artırılması olanaklı görülmektedir. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi için herşeyden önce kaliteli üretimin yanısıra geliştirilmiş bir üretim - pazarlama organizasyonuna gerek bulunmaktadır.

Alanda halen geçerliliğini büyük ölçüde devam ettiren sözleşmeli tarım uygulamasının hem üreticiler ve hem de ürünü işleyen tarafların yararlarını birlikte dikkate alacak biçimde hakkaniyet içerisinde uygulanması ile ülkemiz için özellikle beslenme ve dış satım yönlerinden önem arzeden bu tarıma dayalı sanayi ürün ve sektörünün sağlıklı bir şekilde gelişmesi sağlanabilir.

Bu bakımdan alınması gerekli önlemleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

– Domates işleme sanayinin hammaddesini oluşturan domatesin yapılan tek taraflı sözleşmeler yerine üretici örgütleri (kooperatifler, ziraat odaları, üretici birlikleri) ile sanayiciler arasında yapılacak görüşmeler sonucunda sözleşme koşulları ortaya konulmalı ve bunlara azami düzeyde uyulmaya taraflarca dikkat edilmelidir.

– Sanayi tipi domates üretiminin, rekabet gücünün yetiştirilen diğer ürünlere nazaran daha yüksek olması nedeniyle, yaygınlaşması üretimden gelen birçok hastalığı beraberinde getirmekte ve yoğun bir ilaç kullanımı görülmektedir. Üretimi daha sağlıklı gerçekleştirmek ve üretim fazlalarını asgariye indirmek bakımından belirli bir üretim planı uygulaması ile kontrollü üretime gitmek yararlı olabilir.

– Üretim masrafları içerisinde önemli ağırlığı bulunan fide, gübre ve ilaç gibi girdileri üreticilere karşılıklı olarak veren işleme tesisleri girdi temininde ortaya çıkabilecek birçok sorunu bertaraf etmekte ise de, üretim dönemi sonunda verilen girdiler karşılığında talep edilen faizlerin yüksek olması üreticileri zor durumlarda bırakmaktadır. Bu nedenle faiz uygulamasının makul bir düzeyde tutulması üretimin istikrarı için önem arz etmektedir.

– Ürün bedellerinin üreticilere ödenmesi konusunda işleme tesislerinin daha duyarlı davranmaları ürün ve fiyatlarını günün koşullarını dikkate alarak

saptamaları gerekir. Ürün bedellerinin zamanında ödenemediği hallerde cezalı faiz uygulamasına gidilmesi şartı sözleşmede bulunmalıdır.

– Domates üreten işletmelerin işleme tesislerine vermeyi taahhüt ettikleri ürün miktarından kabul edilebilecek ölçülerdeki sapmalar dışındaki eksik teslimler için de cezai uygulama yapılabilenlidir.

– Domates işleme tesislerinin, özellikle dışsatıma yönelik istikrarlı ve istenilen özelliklerde domates ürünlerini piyasaya sunabilmeleri açısından kendi aralarında daha kapsamlı dışsatım organizasyonlarını kurmaları da sektörün kalıcı başarısı için önem taşıyan bir diğer konudur.

KAYNAKLAR

- ANONYMOUS, 1987. FAO Production Yearbook 1987 Rome, FAO Yay. No: 82, s. 351.
- ANONYMOUS, 1989. DİE Tarımsal Yapı ve Üretim, DİE Yay. No: 1505, s. 6.
- ANONYMOUS, 1990. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, Bursa Tarım İl Md. Kayıtları, Bursa.
- ÇETİN, G., 1987. Karacabey Tarım İşletmelerinde Soğan ve Domates Yetiştiriciliğinde Fiziki Girdiler ve Maliyetlerin Tespiti Üzerine Bir Araştırma (Basılmamış Y. Lisans Tezi), Ankara, s. 51.
- ÇETİN, B., 1990. Bursa İli Karacabey İlçesinde Sanayi Tipi Domates Yetiştiriciliğinde Üretim Maliyetleri ve Pazarlama Sorunları, U.Ü. Zir. Fak. Dergisi, Cilt 7, s. 41-48.
- SERMENLİ, T., 1985. Bursa, Balıkesir ve Çanakkale İllerindeki Sanayi Domatesi Yetiştiriciliğinin Bugünkü Durumu, Sorunları ve Öneriler (Basılmamış Y. Lisans Tezi), Bursa, s. 76.
- TEKELİ, S. ve ERGUN, N., 1983. Girdi Fiyatlarının Bitkisel Üretim Düzeyi ve Bileşimi Üzerine Etkileri, MPM Yay. No: 290, Ankara, s. 173.
- YÜCEL, A. ve ERGUN, M.E., 1991. Ege ve Marmara Bölgelerinde Açıkta Sofralık ve Sanayi Domatesi Üretiminin ve Pazarlamasının Ekonomik Yönden Değerlendirilmesi Üzerinde Bir Araştırma, Atatürk Bahçe Kültürleri Araş. Enst. Yalova, s. 33.